

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Η τυπολογία των εκκλησιών της Ρόδου κατά την
ιπποκρατία (1309-1522)

Γιώργος ΝΤΕΛΛΑΣ

doi: [10.12681/dchae.638](https://doi.org/10.12681/dchae.638)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΤΕΛΛΑΣ Γ. (2011). Η τυπολογία των εκκλησιών της Ρόδου κατά την ιπποκρατία (1309-1522). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 81-94. <https://doi.org/10.12681/dchae.638>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η τυπολογία των εκκλησιών της Ρόδου κατά την
ιπποτοκρατία (1309-1522)

Γιώργος ΝΤΕΛΛΑΣ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 81-94

ΑΘΗΝΑ 2009

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑ (1309-1522)

«Στα χρόνια της ιπποτοκρατίας η Ρόδος έγινε μια από τις σημαντικότερες πύλες της Ευρώπης προς την Ανατολή. Μαζί με τα εμπορεύματα που έμπαιναν στο λιμάνι της από τη δυτική Ευρώπη και την Ανατολή έφταναν νέες ιδέες, νέοι τρόποι ζωής και νέα καλλιτεχνικά κινήματα. Όλα αυτά καθώς και η ανάπτυξη του εμπορίου, της βιοτεχνίας και των τραπεζικών ενασχολήσεων έφεραν και την ανάλογη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη. Μεγάλο μέρος του ελληνικού στοιχείου

μπόρεσε, ιδιαίτερα στο β' μισό του 15ου και στα πρώτα χρόνια του 16ου αιώνα, να αστικοποιηθεί και να συμπορευτεί με τους Φράγκους σ' όλους τους τομείς του βίου κρατώντας συνάμα τη φυλετική του φυσιογνωμία».

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

*Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι
του Μεγάλου Μαγίστρου.*

Το νησί της Ρόδου αποτέλεσε ένα στρατηγικό κόμβο στο Αιγαίο σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας. Η πρωτεύουσά του, η Ρόδος, από την ίδρυσή της το 408 π.Χ. γνώρισε λαμπρές ημέρες ιδιαίτερα κατά την ελληνιστική περίοδο. Και αν έπαψε κατά την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο να είναι η ισχυρή δύναμη και η ξακουστή πολιτεία των ελληνιστικών χρόνων, εντούτοις διατήρησε τη στρατηγική της σημασία στην ανατολική Μεσόγειο. Ο μεγάλος αριθμός, ωστόσο, παλαιοχριστιανικών μνημείων, που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα και το μέγεθος σημαντικών τρίκλιτων βασιλικών (έξι τον αριθμό) στο κέντρο του απέραντου ερειπιώνα

της ελληνιστικής Ρόδου, αποτελούν αδιάφευστα τεκμήρια της ακμής της βυζαντινής «επαρχίας των νήσων»¹ (Εικ. 1). Μια από τις σημαντικότερες είναι η παλαιοχριστιανική βασιλική της βομβαρδισμένης πλατείας Αθηνάς στη μεσαιωνική πόλη². Στο πρώιμο «φρούριο» της πόλης κατά τον 11ο αιώνα οικοδομήθηκε η επιβλητική μητρόπολη, η Παναγία του Κάστρου (Εικ. 2α), που είναι το σημαντικότερο βυζαντινό μνημείο της Ρόδου³, ενώ διατηρούνται στο Μπούργκο η ενοριακή εκκλησία του Αγίου Φανουρίου⁴, η β' φάση του ναού του Αρχάγγελου Μιχαήλ-Ντεμιρλί (Εικ. 2β)⁵ και η αρχική του Αγίου Σπυριδώνα⁶, του 13ου αιώνα (Εικ. 3α)

¹ Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Η Ρόδος, 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, τ. Β', Αθήνα 2000, 299-308 (στο εξής: *Ρόδος, 2.400 χρόνια*).

² E. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, «Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale», *CorsiRav XXXVIII* (1991), 307-350. Κ. Μανούσου - Ε. Παπαβασιλείου, «Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για τον σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό-διευθέτηση της πόλης», *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρόδος, 27-30 Σεπτεμβρίου 1993, 596-602. Γ. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία των ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου», *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη λατινική Ανατολή, 13ος-17ος αιώνας*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ηράκλειο 2007, 212-217 και σημ. 41 (στο εξής:

«Μορφολογικά στοιχεία»).

³ Γ. Ντέλλας, «Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες της Ρόδου. Παναγία του Κάστρου, Άγιος Ιωάννης του Κολλάκιου, Παναγία του Μπούργκου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 2007, 370-395. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», ό.π.

⁴ A. Gabriel, *La cité de Rhodes, Architecture civile et religieuse*, τ. II, Παρίσι 1923, 193-194 (στο εξής: *Architecture civile et religieuse*). Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ* (1948), 85-98.

⁵ Πάνω από τη μεγάλη τρίκλιτη βασιλική της πλατείας Αθηνάς, βλ. υποσημ. 2.

⁶ Gabriel, ό.π., 189-190. Ορλάνδος, ό.π., 70. Ι. Βολανάκης, «Ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *Ρόδος, 2.400 χρόνια*, 367-374.

Εικ. 1. Χάρτης εκκλησιών στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (Ψηφιακή επεξεργασία: Γιώργος Τσιρίγκας).

και μεταξύ του βυζαντινού τείχους και του ιπποτικού προτειχίσματος το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενόπουλων, του τέλους του 12ου αιώνα⁷, που βε-

βαιώνουν την καλλιτεχνική ποιότητα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και τέχνης κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο στη Ρόδο.

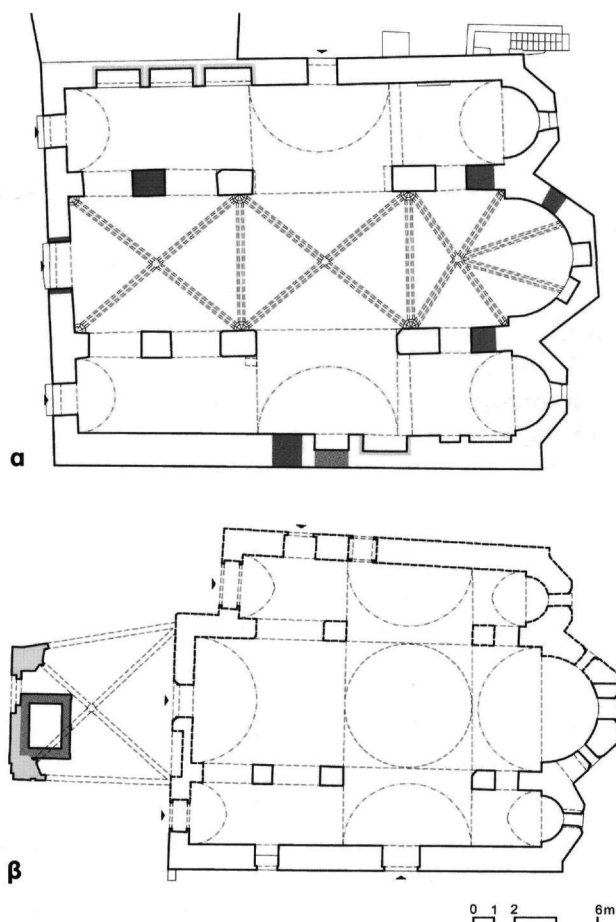
⁷ Papavassiliou - Archontopoulos, ό.π., 345-350. Α. Κασιώτη - Θ. Αρχοντόπουλος, «Το παρεκκλήσιο της οικογένειας των Αρμενό-

πουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *Η Ρόδος, 2.400 χρόνια, 375-386*.

Έδρα του θρησκευτικού και στρατιωτικού τάγματος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ από το 1309 έως το 1522, η Ρόδος είχε πανευρωπαϊκή ακτινοβολία. Οι άμεσες πολιτικές και οικονομικές σχέσεις του τάγματος με τη δυτική Ευρώπη, όπου διατηρούσαν ιδιόκτητες γαίες, καθώς και με την παπική Εκκλησία, ισχυροποιούσαν τη θέση τους. Η πολυεθνική σύνθεση του τάγματος φέρνει τον ντόπιο πληθυσμό σε οικονομική, πολιτική και πολιτιστική επαφή με όλη τη δυτική Ευρώπη⁸. Οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, όπου ξεχωρίζουν τέσσερις ιδεολογικές ομάδες (η φράγκικη, η ελληνορθόδοξη, η φραγκοελληνική και η εβραϊκή), καθιέρωσαν τη Ρόδο ως «χωνευτήρι» πολιτισμών⁹.

Οι Ιωαννίτες ιππότες ανέπτυξαν, από τα πρώτα χρόνια που εγκαταστάθηκαν στη Ρόδο, έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Κατασκευάζουν έργα δυτικής επιρροής, όπου συνδυάζουν τη βυζαντινή παράδοση με τρόπο μοναδικό, δημιουργώντας συχνά νέους αρχιτεκτονικούς τύπους και μορφές, που διατηρούν μέχρι σήμερα το δυναμισμό τους¹⁰. Πρωταρχικό βεβαίως μέλημα είχαν τη στρατιωτική οργάνωση και την οχύρωση της πρωτεύουσας της Ρόδου¹¹ και των σημαντικότερων πόλεων με ισχυρά κάστρα για την ασφάλειά τους¹². Κτίζονται αστικά πολυτελή κτίρια, από το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου και τα ιπποτικά καταλύματα μέχρι τα μέγαρα των αστών, και εφαρμόζονται δυτικά υστερογοτθικά πρότυπα, με απλούστερη βέβαια και επαρχιακή αρχιτεκτονική, αλλά και ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, που διαμορφώνονται με το πέρασμα του χρόνου και την αλληλεπίδραση των τεχνικών και των διακοσμητικών τάσεων σε ένα τοπικό «ροδίτικο στυλ»¹³. Η οικονομική όμως ευημερία και ο χαρακτήρας των ιπποτών «hospitalliers» ή «ξενοδόχων» είχε ξεχωριστά αποτελέσματα, ιδιαίτερα στον κοινωνικό τομέα, με τη δημιουργία ιδρυμάτων περιθάλψης ασθενών

Εικ. 2: α. Παναγιά του Κάστρου (Σ. Βογιατζής), β. Αρχάγγελος Μιχαήλ-Ντεμιολί τζαμί (Φ. Καρασάββα - Ν. Δεληνικόλας - Ε. Δρίβα).

και περιηγητών, όπως νοσοκομεία, ξενώνες, καταλύματα, μοναστήρια.

Η συνύπαρξη των Ελλήνων και των Λατίνων με τον έλεγχο και την καθοδήγηση του ορθόδοξου κλήρου από το μεγάλο μάγιστρο¹⁴, δεν ήταν πάντα χωρίς προ-

⁸ Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, 35-62.

⁹ Ο.π., 123-129. Η. Κόλλιας, *Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική στη Ρόδο στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα*, Αθήνα 2000.

¹⁰ Gabriel, *Architecte civile et religieuse*, 129-156. Ντέλλας, «Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες», ό.π. (υποσημ. 3). Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», ό.π.

¹¹ A. Gabriel, *La cité de Rhodes, Architecture militaire*, τ. Ι, Παρίσι 1923.

¹² S. Spiteri, *Fortresses of the Cross*, Μάλτα 1994, 63-258.

¹³ Gabriel, *Architecte civile et religieuse*, 1-128.

¹⁴ Η ιεραρχία στον ορθόδοξο κλήρο διατηρήθηκε με την επιλογή του μητροπολίτη Ρόδου από το μεγάλο μάγιστρο και το τάγμα κυρίως. Η προσπάθεια ενοποίησης το 1439 με το «decreto» της Φλωρεντίας, που οι αρχιερείς της Ρόδου, ο μητροπολίτης Ναθαναήλ των ορθοδόξων και ο, ελληνικής καταγωγής, Ανδρέας Χρυσοβέργης των Λατίνων προσυπέγραψαν, οδηγήθηκε σε αποτυχία. Ούτε ενοποίηση έγινε ούτε και τα δύο ποιμνία αδελφώθηκαν. Βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, 256-286. Ο ίδιος, *Άνεκδοτα έγγραφα για τή Ρόδο και τις νότιες Σποράδες από τό αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995, 204-216.

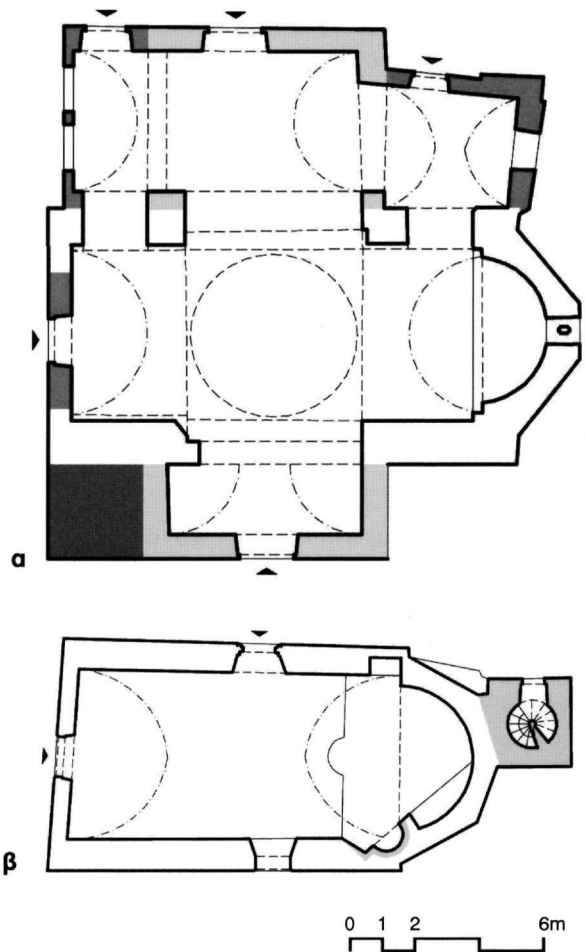
βλήματα, αν και στις τελευταίες δεκαετίες υπήρξε πιο αρμονική. Έτσι αντιμετώπισαν την τουρκική απειλή και αντιστάθηκαν όλοι μαζί επιτυχώς στις πολιορκίες του 1480 και του 1522, και μόνο μετά από προδοσία αναγκάστηκαν να παραδώσουν την πόλη το 1523¹⁵. Κατασκευάστηκαν έτσι εκκλησίες (Εικ. 1) και των δύο δογμάτων, για θρησκευτικές τελετές αλλά και πολιτικές δραστηριότητες του τάγματος, όπως για παράδειγμα η εκλογή του μεγάλου μαγίστρου στο καθολικό του τάγματος, του Αγίου Ιωάννη¹⁶.

Η πολυεθνική και θρησκευτική σύνθεση της κοινωνίας της ιπποτικής πόλης εκφράστηκε και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Λατινικές εθνότητες καθολικών σε ένα περιβάλλον με ορθόδοξο πληθυσμό δημιούργησαν μία σύνθετη τοπική έκφραση και μια σημαντική επαρχιακή αρχιτεκτονική. Η διαμόρφωση ενός υστερογοτθικού και στη συνέχεια αναγεννησιακού ιδιώματος στη ροδίτικη αρχιτεκτονική, με προφανείς δυτικές επιδράσεις, όπου συνδυάζονται τα τοπικά υλικά και οι παραδοσιακές βυζαντινές τεχνικές, έχει δώσει ξεχωριστά δείγματα αυτή την περίοδο.

Παρά τη μεγάλη καταστροφή, έως και πλήρη εξαφάνιση, που υπέστησαν πολλές από τις σημαντικές εκκλησίες της μεσαιωνικής πόλης, διατηρούνται αρκετές για να κατανοήσει κανείς τη σημασία και τον πλούτο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην πόλη της Ρόδου. Οι καταστροφές προκλήθηκαν από ισχυρούς σεισμούς, τις δύο πολιορκίες των Οθωμανών (1480 και 1522), την καταστροφική ανάφλεξη της πυρίτιδας στον Άγιο Ιωάννη του Κολλάκιου το 1856, τους ανελέητους βομβαρδισμούς κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, αλλά και από την καθαίρεσή τους για προμήθεια οικοδομικού υλικού¹⁷.

Παρατηρείται ευρεία εφαρμογή των συνηθέστερων βυζαντινών τύπων ναοδομίας που είναι οι εξής:

1. Ο τρίκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου ναός, όπως είναι η αρχική φάση της Παναγίας του Κάστρου (Εικ. 2α και 9)¹⁸ και ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (Εικ. 2β), γνωστός και ως Ντεμωλί τζαμί¹⁹. Στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο ανήκουν ακόμα ο Άγιος Ιωάννης στο

Εικ. 3: α. Άγιος Σπυρίδων, β. Αρχάγγελος Μιχαήλ (Ε. Μουστάκη).

Κάστρο της Λίνδου και η εκκλησία που αποκαλύφθηκε έξω από την είσοδο του Κάστρου της Φιλερήμου²⁰. Δυστυχώς καμιά από τις επιβλητικές αυτές εκκλησίες δεν διατηρείται ακέραιη στην αρχική της μορφή.

2. Ο μονόκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου ναός, όπως είναι η αρχική φάση του Αγίου Σπυρίδωνος (Εικ. 3α). Μέχρι σήμερα η εκκλησία είναι

¹⁵ J. Bosio, *Historia della sacra religione et illustrissima militia di San Giovanni Gerosolimitano e dell'ordine militare di San Sepolcro*, τ. II, Ρώμη 1630, 689-691, όπου περιγράφεται η προδοσία και η τιμωρία του D'Amara, και σ. 697-707, όπου εξιστορείται η παράδοση και η αναχώρηση των ιπποτών την 1η Ιανουαρίου 1523.

¹⁶ Ο.π., 362.

¹⁷ Για τη κατεδάφιση της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου για την

οικοδόμηση της Σάντα Μαρία των καθολικών το 19ο αιώνα, βλ. C. Torr, *Rhodes in Modern Times*, Cambridge 1887, 42-43.

¹⁸ Βλ. υποσημ. 3, σχετικά με τις μελέτες για την Παναγιά του Κάστρου.

¹⁹ Βλ. υποσημ. 2 και Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 70-83.

²⁰ Ορλάνδος, ό.π., 70-83.

γνωστή ως τρικλίτη σταυροειδής εγγεγραμμένη²¹. Όμως προσεκτική παρατήρηση και μελέτη των αρχιτεκτονικών της φάσεων δείχνει ότι αρχικά ήταν μονόχωρη, εγγεγραμμένη σταυροειδής και τρουλαία βασιλική, του 13ου αιώνα, στην οποία έγιναν μεταγενέστερες προσθήκες και έτσι πήρε τη μορφή τρικλίτης σταυροειδούς μετά τρούλου εκκλησίας στο τέλος της ιπποτοκρατίας²².

3. Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, όπως ο Άγιος Δημήτριος του Piossasco²³, ο πρόσφατα αποκαταστημένος ναός της Αγίας Κυριακής²⁴, η αταύτιστη και πρόσφατα διαμορφωμένη εκκλησία της οδού Κισθινίου²⁵, ο αποκαταστημένος Αρχάγγελος Μιχαήλ (Εικ. 3β)²⁶, ο

Άγιος Αθανάσιος²⁷, η Αγία Μαρίνα²⁸, ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος²⁹, ο Άγιος Γεώργιος των τειχών³⁰, η ενσωματωμένη κατά το ήμισυ στο τείχος του τομέα της Ωβέρνης εκκλησία³¹ και η ερειπωμένη εκκλησία μεταξύ της Αγίας Κυριακής και των Αγίων Θεοδώρων³². Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεχής προσθήκη παρεκκλησιών σε αρχικά μονόχωρες εκκλησίες, με αποτέλεσμα να μετατρέπονται σε δίκλιτες, όπως είναι το καθολικό του μοναστηριού των Αγίων Αυγουστίνου και Νικολάου στην οδό Ομήρου (Εικ. 4α), που έχει αποκατασταθεί³³, ή σε τρικλίτες, όπως η Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ)³⁴ (Εικ. 4β) και ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης³⁵.

²¹ Βλ. υποσημ. 6.

²² Ανάλογου τύπου εκκλησία είναι και ο Άγιος Γεώργιος της Λίνδου, Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 84-85.

²³ M. Cante, «La cappella di S. Demetrio dei Piossasco a Rodi», *H Ρόδος, 2.400 χρόνια*, 387-392. Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 176-177. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 196-217 και σημ. 31. Η εκκλησία αποσυναρμολογήθηκε και μεταφέρθηκε ανατολικότερα και με προσανατολισμό Β.-Ν. για τις ανάγκες της ανάδειξης της ανασκαφής του ρωμαϊκού τετράπυλου στη διασταύρωση της «cardo» με την κάθετη προς αυτή οδό και των αρχαίων νεωρίων, από τους Ιταλούς τη δεκαετία του '30. Στο βομβαρδισμό του 1943 κατεδαφίστηκε, ανακατασκευάστηκε και αναμορφώθηκε από την ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου.

²⁴ Ν. Πιτσινός, «Το συγκρότημα της Αγίας Κυριακής στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης* (υποσημ. 3), 128-139. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 196-217 και σημ. 48.

²⁵ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001, 148-149 (στο εξής: *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*). Ο Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος», ό.π. (υποσημ. 1), 288-297, έθεσε και πάλι τον προβληματισμό για την ταυτότητα της εκκλησίας, γνωστής ως ανώνυμης, της οδού Κισθινίου, έπειτα από τα αρχαιολογικά στοιχεία της ημιτελούς ανασκαφής στη γειτονική προς τα βόρεια εκκλησία με το νότιο παρεκκλήσιό της. Θεώρησε πολύ πιθανό να είναι ο Άγιος Παντελεήμων και η Παναγία της Νίκης που έχτισε ο μεγάλος μάγιστρος Pierre d'Aubusson, μετά τη νικηφόρα για τους Ροδίτες έκβαση της πολιορκίας του 1480. Οι επιτάφιας μαρμαρίνες πλάκες της Iohanna de Perier, ευγενούς από τη Βρετάνη, του 1493, και του βάσκου Martinus de Rosca, του 1505, που πρόσφατα αποκαλύφθηκαν στο παρεκκλήσιο, βόρεια της αταύτιστης εκκλησίας, ενισχύουν την άποψη αυτή, βλ. Α. Μ. Κάσδαγλη - Γ. Κάτσου, «Η κοινωνική διάσταση στα επιτύμβια. Δύο προσωπογραφίες», *Γλυπτική και λιθοξοική* (υποσημ. 2), 90-100.

²⁶ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 200. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 215 κ.ε. και σημ. 49. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 184-185.

²⁷ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 199-200. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 215 κ.ε. και σημ. 47.

²⁸ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 202.

²⁹ Α. Μ. Κάσδαγλη - Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Νέες έρευνες στην οχύρωση της μεσαιωνικής πύλης του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου», *Η Ρόδος, 2.400 χρόνια*, 327-340.

³⁰ Εκκλησία μονόχωρη, καμαροσκέπαστο, με οξυκόρυφο θόλο, ενταγμένο στο δάμα του νοτιοανατολικού πύργου του ιπποτικού Κολλάκιου της Ρόδου, του τέλους του 14ου αιώνα, σύμφωνα με τα οικόσημα στο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου (πληροφορίες Α. Μ. Κάσδαγλη) και με τοιχογραφίες σε τρεις στρώσεις «εκλεκτικής» ζωγραφικής, Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 8), 123. J. B. de Vaire, «Peintures murales disparues ou en péril d'anciennes chapelles de l'ordre des hospitaliers», *CRAI* 2006, 1037-1065.

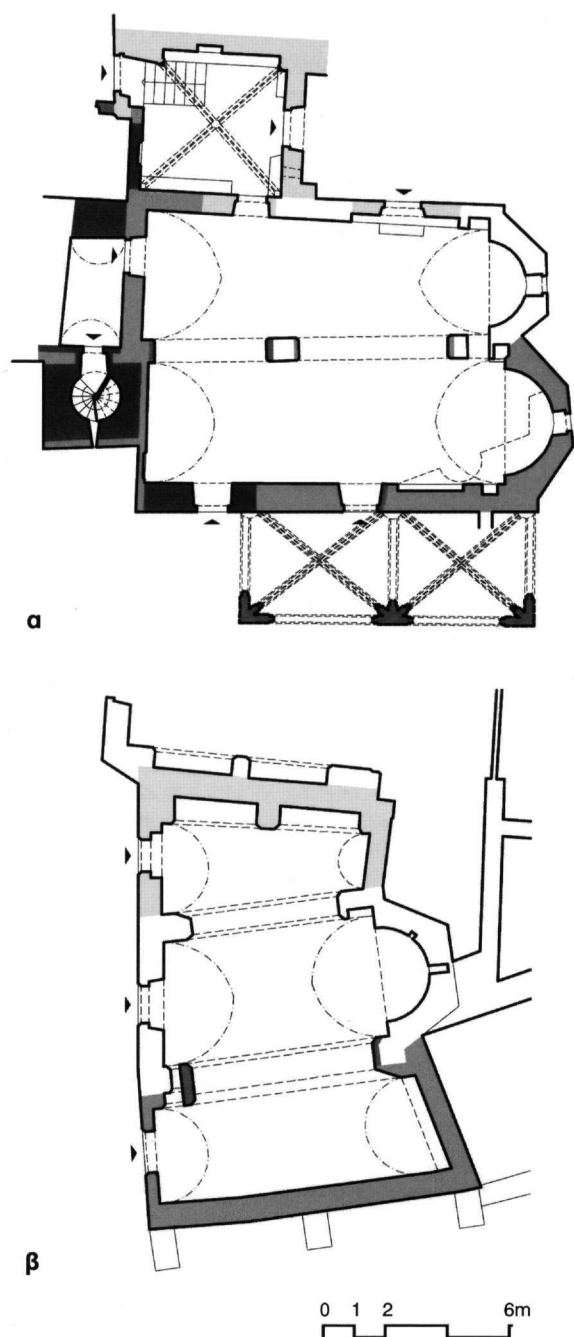
³¹ Μονόχωρη καμαροσκέπαστη, με οξυκόρυφο θόλο εκκλησία, πιθανώς του 15ου αιώνα, ενταγμένη κατά το δυτικό της μισό στο πάχος της ενίσχυσης του δυτικού τείχους του Μπούργκου της Ρόδου, που έγινε επί μεγάλου μαγίστρου Del Carretto (1513-1521) και αποκαλύφθηκε πρόσφατα. Η εκκλησία ίσως τότε κόπηκε στη μέση, το ανατολικό της τμήμα καθαιρέθηκε, ενώ στο δυτικό προστέθηκε μια ογκώδης λιθοδομή, προκειμένου να φέρει το βάρος της υπερκείμενης διαπλάτυνσης της οχύρωσης, αφήνοντας ένα μικρό χώρο στο δυτικό της άκρο, ίσως για ανάμνησή της.

³² Τα ίχνη της κάτοψης και τμήμα του βόρειου τοίχου της εκκλησίας διακρίνονται σε κήπο κατοικίας απέναντι από τον ανεμόμυλο στο λόφο του Μπούργκου, που δεν έχει ανασκαφεί και αναδειχθεί ακόμα, αλλά εκτιμάται ότι ήταν μονόχωρη και καμαροσκέπαστη.

³³ Γ. Ντέλλας, «Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), 43-54. Γ. Ντέλλας - Σ. Βλησίδης - Μ. Ζερλέντης, «Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική αξιοποίηση», *4ο Διεθνές Συνέδριο για τη συντήρηση των μνημείων της Μεσογείου*, Πρακτικά, Αθήνα 1997, 541-545. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 180-181.

³⁴ Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο εντοχίος διάκοσμος του ναού της Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ Μιχράμπ) στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)*, υπό έκδοση. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 196-217 και σημ. 3. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 182-183 και 194-195.

³⁵ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 182-184. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 66-69. Ε. Παπαβασιλείου, «Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη», *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 677-678.

Εικ. 4: α. Άγιος Αυγουστίνος-Άγιος Νικόλαος, β. Αγία Αικατερίνη-Ιλκ Μιχράμπ (Σ. Βλυσίδης. Ψηφιακή επεξεργασία: Γιάννης Σταυρόπουλος).

4. Ο τύπος του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, όπως είναι η Αγία Παρασκευή (Εικ. 5α)³⁶, ο Άγιος Αρτέμιος (Εικ. 5β)³⁷, η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί τζαμί)³⁸, ο ενοριακός ναός του Αγίου Φανουρίου³⁹, το παρεκκλήσιο της

οικογένειας των Αρμενόπουλων⁴⁰ (ενσωματωμένο στο πρωτοβυζαντινό τείχος του Κολλάκιου) και η βομβαρδισμένη αταύτιστη εκκλησία της οδού Θησέως, δίπλα στον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης⁴¹, η οποία πρόσφατα διαμορφώθηκε ως αρχαιολογικός χώρος. Ιδιαίτερα κομψή πρέπει να ήταν και η εκκλησία του Αγίου Στεφάνου στον ομώνυμο λόφο (γνωστός σήμερα ως Μόντε Σμιθ), που δυστυχώς ερειπώθηκε και κατεδαφίστηκε στα μέσα του 19ου αιώνα για την κατασκευή, με το οικοδομικό υλικό της, της νεότερης Παναγίας της Νίκης ή Σάντα Μαρία των καθολικών στο Νιοχώρι της Ρόδου⁴². Στον ίδιο τύπο ανήκει και ο αποκαταστημένος Άγιος Μάρκος (Εικ. 5γ) με τη διαφορά ότι έχει, αντί τρούλου, τρουλοκαμάρα⁴³, ενώ η ενοριακή εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονος⁴⁴ ήταν αρχικά καμαροσκέπαστη και, μετά από προσθήκες στη νότια και τη βό-

³⁶ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 191-192. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 215 κ.ε. και σημ. 43.

³⁷ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 193. Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 196-217 και σημ. 4.

³⁸ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 194-196. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 85-98. Η. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της ιπποκρατίας. Ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα στη μεσαιωνική πόλη*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1986 (αδημ. διδακτ. διατριβή). Κόλλιας, *Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική στη Ρόδο* (υποσημ. 9), 21.

³⁹ Βλ. υποσημ. 4.

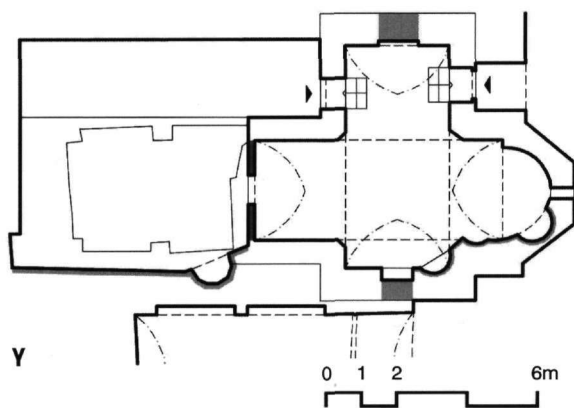
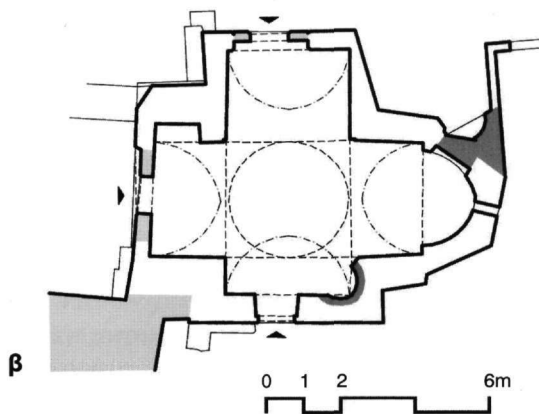
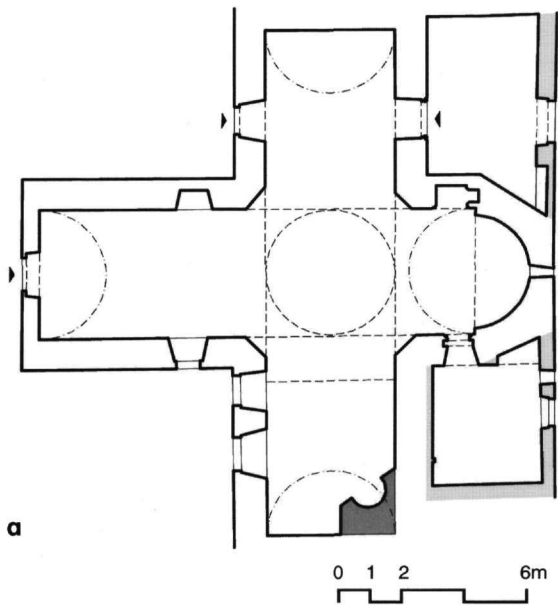
⁴⁰ Βλ. υποσημ. 7.

⁴¹ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 196-197. Γ. Ψαρρή, «Νεότερα στοιχεία από την ανασκαφική έρευνα ανώνυμου βυζαντινού ναού στην οδό Θησέως στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης* (υποσημ. 3), 467-473, πίν. 398-402. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 140-143.

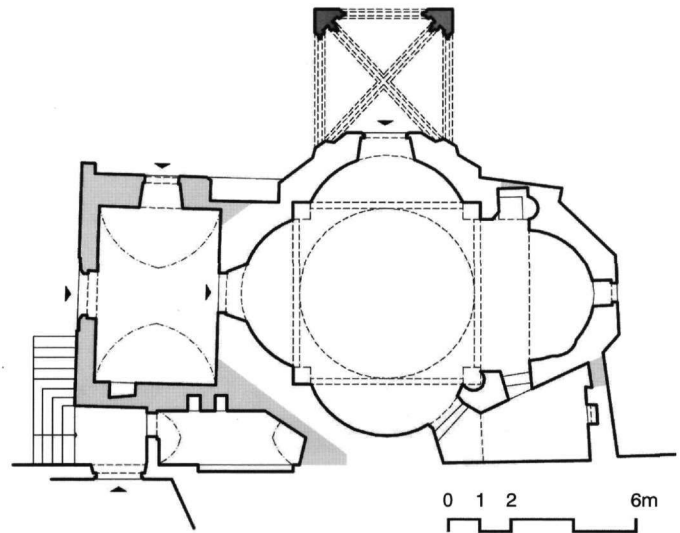
⁴² Β. Ε. Α. Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Βρυξέλλες 1828, 337-342, πίν. L, LI, LII. Τοττ, ό.π. (υποσημ. 17), 42-43.

⁴³ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 190. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 85-98. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 128-129.

⁴⁴ Η ταυτότητα της εκκλησίας τίθεται ξανά σε αμφισβήτηση έπειτα από τα πρόσφατα στοιχεία που ήρθαν στο φως από τις ανασκαφές και τις εργασίες διαμόρφωσης της ανώνυμης εκκλησίας της οδού Κισθινίου, Η. Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης* (υποσημ. 3), 283-297. Κάσδαγλη - Κάτσου, ό.π. (υποσημ. 25), 90-100, όπως προαναφέρθηκε, γι' αυτό χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την Αγία Αικατερίνη, αφού βρίσκεται ακριβώς δίπλα από την ομώνυμη πύλη που οδηγεί στο μόλο των Μύλων και πολύ κοντά στον ομώνυμο ξενώνα. Το θέμα της ταυτότητας των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης είναι πάντα ενδιαφέρον, αφού αρκετές δεν έχουν ακόμα ταυτιστεί, Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου* (υποσημ. 8), 103-109. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα* (υποσημ. 14), 84-120.

Εικ. 5: α. Αγία Παρασκευή (Α. Gabriel), β. Άγιος Αρτέμιος, γ. Άγιος Μάρκος (Μ. Ζερλέντης).

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος-Χουρμαλί.

ρεια κεραία χαμηλωμένων θόλων, παρουσιάζει τον τύπο του ελεύθερου σταυρού χωρίς τρούλο⁴⁵.

5. Ο τετράκογχος ναός με τρούλο σε τρία εξαιρετικά δείγματα στο νησί της Ρόδου: τον Άγιο Γεώργιο (Εικ. 6), γνωστό και ως Χουρμαλί Μεντρεσέ, στην πόλη της Ρόδου⁴⁶, τον Άγιο Νικόλαο ή Φουντουκλί στην ύπαιθρο⁴⁷ και την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Σάλακο⁴⁸, που αποτελούν ξεχωριστά δείγματα στον ελλαδικό χώρο.

Η συνύπαρξη των οξυκόρυφων γοθτικής προέλευσης θόλων στις περισσότερες εκκλησίες με βυζαντινή τυπολογία τεκμηριώνει την άμεση επίδραση της δυτικής αρχιτεκτονικής και τοποθετεί την κατασκευή τους κατά τους δύο αιώνες της κυριαρχίας των Ιωαννιτών στην περιοχή. Είναι προφανές ότι η πλειονότητα των μεσαιωνικών εκκλησιών στην πόλη της Ρόδου, αλλά και στο υπόλοιπο νησί και τα Δωδεκάνησα γενικότερα, είναι μονόχωρες καμαροσκέπαστες ή του τύπου του ελεύθερου σταυρού με τρούλο. Εντυπωσιακή παραμένει η βυζαντινή Μητρόπολη της Παναγίας του Κάστρου (Εικ. 2α και 9), με τη μετασκευή του μεσαιού κλίτους, ώστε

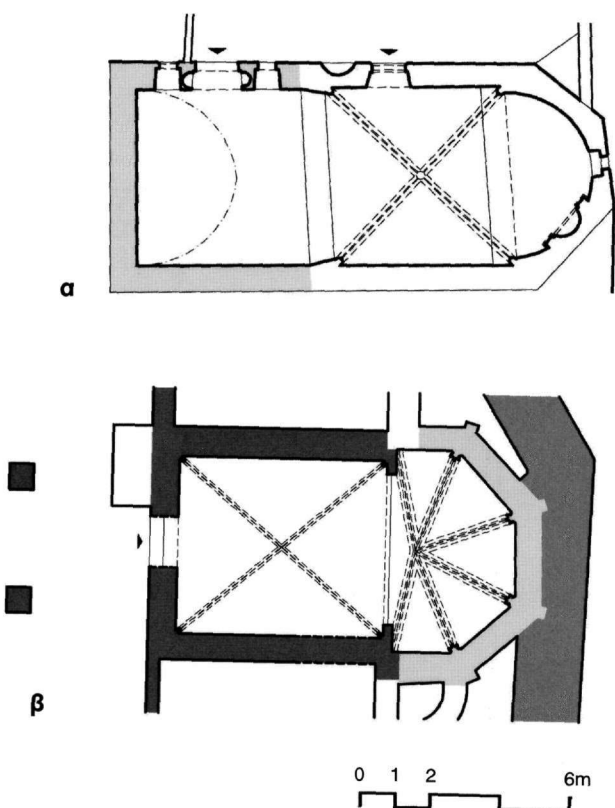
⁴⁵ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 197-198.

⁴⁶ Ό.π., 202-207. Η. Balducci, *Architettura turca in Rodi*, Milano 1932, 146-147. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 99-106. Ντέλλας - Βλησίδης - Ζερλέντης, ό.π. (υποσημ. 33), 535-538. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 91 και 126-127.

⁴⁷ Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 99-106.

⁴⁸ Ό.π.

Εικ. 7: α. Άγιοι Θεόδωροι, β. Παναγιά της Νίκης (Ψηφιακή επεξεργασία: Γιάννης Σταυρόπουλος).

να αποκτήσει μεγαλύτερο ύψος, και σε γοθτικό ρυθμό κατά την ιπποτική περίοδο. Καλύφθηκε με νευρωτά σταυροθόλια και αποτελεί το σημαντικότερο δείγμα της συνύπαρξης των δύο ρυθμών στη Ρόδο⁴⁹.

Η προσθήκη ανοικτών προστώων, κατά κανόνα στεγασμένων με βεργωτά σταυροθόλια, υιοθετείται από τους ορθοδόξους ήδη από την ιπποτική περίοδο και προσδίδει ιδιαίτερη χάρη στις βυζαντινές εκκλησίες της μεσαι-

ωνικής πόλης της Ρόδου⁵⁰, όπως στον Άγιο Γεώργιο-Χουρμαλί (Εικ. 6 και 12), στο ναό των Αγίων Αυγουστίνου και Νικολάου (Εικ. 4α και 10) στα τέλη του 15ου αιώνα⁵¹ και στον Αρχάγγελο Μιχαήλ (Ντεμωλί τζαμί) (Εικ. 2β). Ανάλογο σταυροθόλιο προστίθεται και στην εκκλησία της Παναγίας στη Λίνδο, που χρονολογείται στα τέλη του 15ου-αρχές του 16ου αιώνα⁵². Αντίστοιχα, στο καθολικό της μονής της Βλαχέρνας στην Κυλλήνη⁵³ τα ακραία διαμερίσματα του νάρθηκα καλύπτονται επίσης με γοθτικά βεργωτά σταυροθόλια.

Τρίκλιτες γοθτικές βασιλικές, όπως ο Άγιος Ιωάννης του Κολλάκιου (Εικ. 8α), με ξυλόστεγη κάλυψη του κυρίως ναού ενώ το εγκάρσιο κλίτος και η ορθογώνια κόγχη του ιερού στεγάζονται με γοθτικά βεργωτά σταυροθόλια, και η Παναγία του Μπούργκου (Εικ. 8β), που καλυπτόταν με γοθτικά σταυροθόλια, ενώ οι τρεις πεντάπλευρες κόγχες στεγάζονταν με θόλους από ακτινωτούς θολίσκους και βεργία, αποτελούν τα σημαντικότερα δείγματα δυτικής αρχιτεκτονικής⁵⁴. Τρίκλιτος θα πρέπει να ήταν και ο παλαιότερος ναός, από τον οποίο διατηρείται μία κολόνα και η υπόγεια κρύπτη και πάνω στον οποίο κτίστηκε αργότερα η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, που πρόσφατα αποκαταστάθηκαν⁵⁵. Ιδιαίτερη ακτινοβολία είχε η μονόχρωρη ιπποτική εκκλησία της Παναγίας της Φιλερήμου⁵⁶ καλυμμένη αρχικά με τέσσερα γοθτικά σταυροθόλια με ορθογώνιες νευρώσεις με κυμάτια, καθώς και διαδοχικές προσθήκες στα ανατολικά τεσσάρων παρεκκλησίων στεγασμένων με βεργωτά σταυροθόλια ή ακτινωτούς νευρωτούς θόλους. Το συγκρότημα αποκαταστάθηκε κατά την ιταλική περίοδο. Το ανατολικότερο τμήμα της εκκλησίας, δηλαδή ένα σταυροθόλιο, η πεντάπλευρη κόγχη του ιερού, καθώς και τα ανατολικά παρεκκλήσια, αποκαταστάθηκαν, αφού αναδείχθηκαν τα υποκείμενα λείψανα του αρχαίου ναού της Ιαλύσιας Αθηνάς και της παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁵⁷. Μονόχρωρες εκκλησίες στεγασμένες με ένα βεργωτό σταυροθόλιο και

⁴⁹ Βλ. υποσημ. 3.

⁵⁰ Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», *Ρόδος, 2.400 χρόνια*, 360-361.

⁵¹ Ντέλλας, «Νέα στοιχεία για ένα μοναστήρι», ό.π. (υποσημ. 33), 43-54.

⁵² Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 4), 96-98. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», ό.π., 360-361.

⁵³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Αί Βλαχέρνας τής Ήλειας», *ΑΕ* 1923, 5-35.

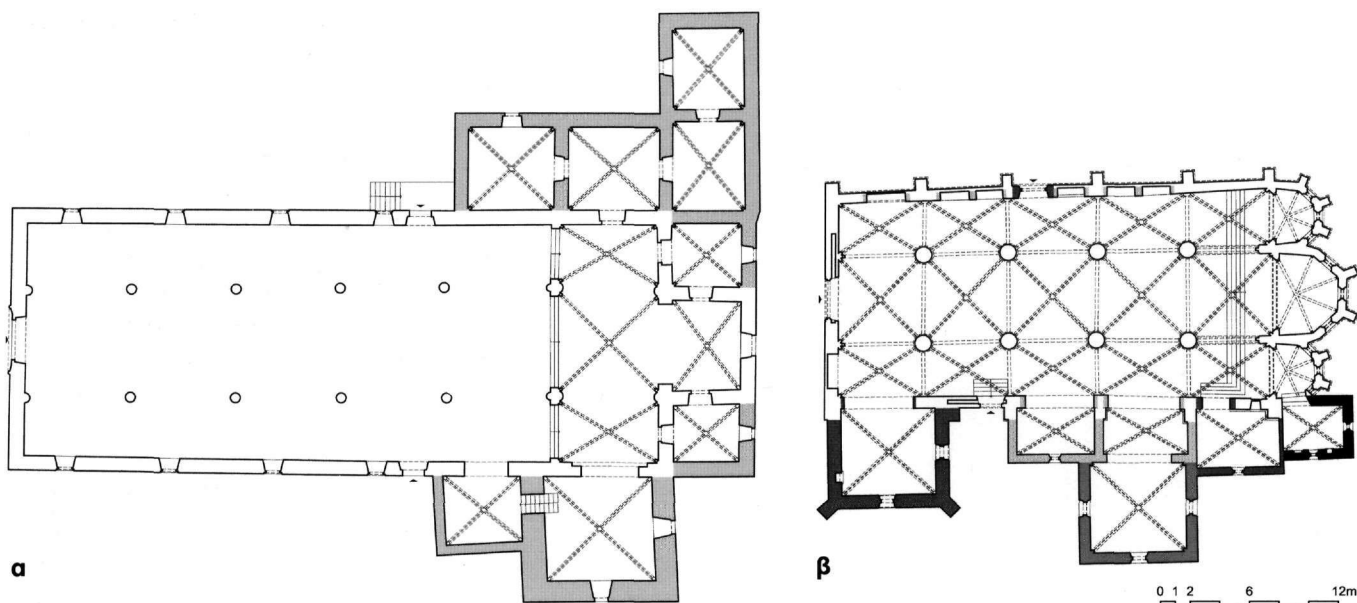
⁵⁴ Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», ό.π., 370-395, πίν. 325-354. Ο ίδιος, «Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες της Ρόδου», ό.π. (υποσημ. 3).

⁵⁵ Ντέλλας - Βλησίδης - Ζερλέντης, ό.π. (υποσημ. 33), 538-545, Γ. Ντέλλας, «Άγιοι Απόστολοι πόλεως Ρόδου», *Εκκλησίες* 5, 1998, 167-178. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», ό.π., 351-366. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 124-125 και 224.

⁵⁶ H. Balducci, *Il santuario di N. Signora di Tutte le Grazie sul Filerimo presso Rodi*, Pavia 1931. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», ό.π., 358-360.

⁵⁷ G. Rocco, «Il restauro del santuario di Nostra Signora di Tutte le Grazie», *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Αθήνα 1997, 261-265.

Εικ. 8: α. Αγίος Ιωάννης του Κολλάκιου, β. Παναγιά του Μπούργκου (Ψηφιακή επεξεργασία: Γιάννης Σταυρόπουλος).

πεντάπλευρη κόγχη ιερού καλυμμένη με ακτινωτούς νευρωτούς θολίσκους, όπως η «Παναγιά της Νίκης», που πρόσφατα διαμορφώθηκε⁵⁸ (Εικ. 7β), και η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων⁵⁹, καθώς και η με τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη, αλλά καλυμμένη με τεταρτοσφαιρικό οξυκόρυφο θόλο εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων⁶⁰ (Εικ. 7α), αποτελούν μικρότερης κλίμακας δείγματα γοθτικής εκκλησιαστικής τυπολογίας, όπως εφαρμόστηκαν στην πρωτεύουσα των Ιωαννιτών.

Δυστυχώς κανένας από τους μεγάλους γοθτικούς ναούς της Ρόδου δεν διατηρείται ακέραιος σήμερα⁶¹, και μόνο γραφικά μπορούν να αποκατασταθούν. Παρότι η κλίμακα και η αρχιτεκτονική ποιότητα των ναών αυτών υπολείπονται κατά πολύ των δυτικών καθεδρικών

ναών, παρουσιάζουν αρκετές αναλογίες με τις αντίστοιχες γοθτικές εκκλησίες της Μέσης Ανατολής, όπως με τον Άγιο Νικόλαο στην Αμμόχωστο, την Αγία Σοφία στη Λευκωσία και το μοναστήρι Bellarais στην Κύπρο⁶², καθώς και της Κρήτης⁶³, ιδιαίτερα με τον Άγιο Φραγκίσκο στο Ρέθυμνο⁶⁴, την Αγία Σοφία στην Ανδραβίδα της Πελοποννήσου και την Αγία Παρασκευή στη Χαλκίδα⁶⁵.

Στη μεσαιωνική Ρόδο απαντούν μορφολογικά στοιχεία βυζαντινής και γοθτικής αρχιτεκτονικής, καθώς και συνδυασμός των δύο τάσεων σε ένα πρωτότυπο και ιδιαίτερα ενδιαφέρον τοπικό ιδίωμα⁶⁶. Μια πρώτη παρουσίαση των μορφολογικών στοιχείων των ιπποτικών εκκλησιών έγινε στο συνέδριο «Γλυπτική στη λατινοκρα-

⁵⁸ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 180-182. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», ό.π., 351-366. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου*, 146-147. Κόλλιας, «Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία», ό.π. (υποσημ. 4), 283-297.

⁵⁹ Βλ. υποσημ. 55.

⁶⁰ Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 201-202. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της μεσαιωνικής Ρόδου», ό.π., 358.

⁶¹ Μετά την κατάρρευση του μεγαλύτερου μέρους της Παναγιάς του Μπούργκου, ίσως κατά τη διάρκεια της δεύτερης πολιορκίας των Τούρκων (1522) και μετά την πλήρη καταστροφή του Αγίου Ιωάννη του Κολλάκιου κατά την ανατίναξη της πυρίτιδας στα υπόγεια του καμπαναριού το 1856, οι παραπάνω ναοί δεν διατη-

ρούνται ακέραιοι. Βλ. και υποσημ. 54.

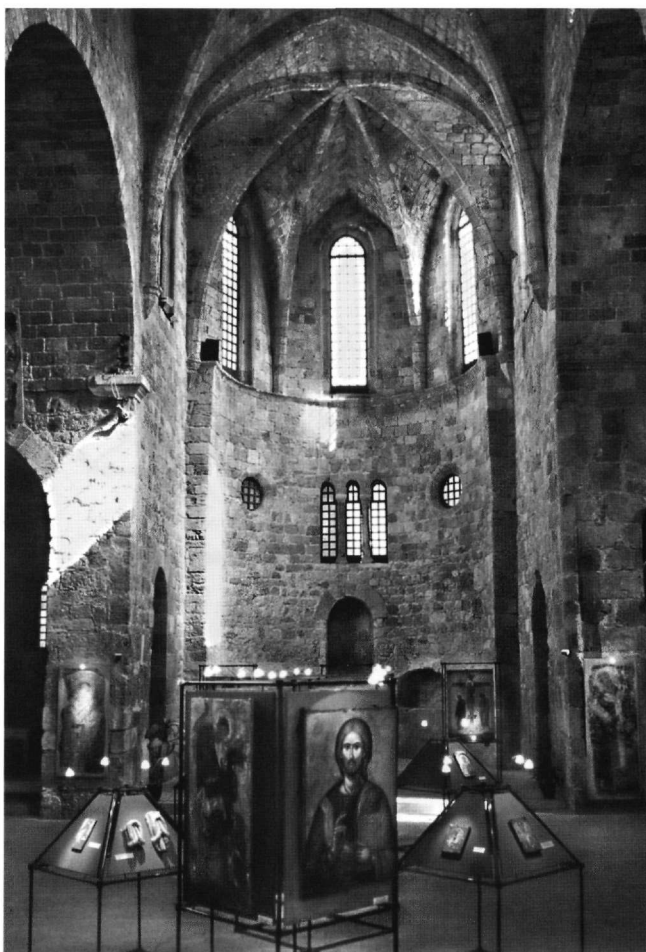
⁶² C. Enlart, *Gothic Art and the Renaissance in Cyprus*, Παρίσι 1899, 82-131, 174-200, 222-245.

⁶³ G. Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες)* (μτφρ. Σ. Σπανάκης), Κρήτη 1993.

⁶⁴ Γ. Ντέλλας, «Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες της Ρόδου», ό.π., 386, σμ. 102.

⁶⁵ Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 168-172.

⁶⁶ Τα μορφολογικά στοιχεία της ιπποτικής αστικής αρχιτεκτονικής ανέλυσε ιδιαίτερα ο Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 129-156.

Εικ. 9. Παναγιά του Κάστρου. Η ανατολική κόγχη.

τούμενη Ανατολή, 13ος-17ος αιώνες»⁶⁷ που πραγματοποιήθηκε στο Ρέθυμνο της Κρήτης.

Η χρήση του ντόπιου καστανοκίτρινου ψαμμιτικού ασβεστόλιθου σε οριζόντιους δόμους από ορθογώνιους λίθους χαρακτηρίζει την κατασκευαστική παράδο-

ση της Ρόδου, «εν στεγνώ» στην αρχαιότητα και με συνδετικό ασβεστοκονιάμα μέχρι σήμερα, ενώ συγχρόνως προσφέρεται για λάξευση ανάγλυφων διακοσμήσεων. Η θολοδομία με χρήση ξυλοτύπων και πελεκητών θολιτών σε ημικυλινδρικούς ή οξυκόρυφους θόλους, τρούλους ή σταυροθόλια με νευρώσεις είναι γενικευμένη στις ροδίτικες εκκλησίες. Μοναδική περίπτωση χρήσης ξύλινης στέγης αποτελεί ο Άγιος Ιωάννης του Κολλάκιου. Η στεγάνωση των θολωτών δωματίων επιτυγχάνεται με την εφαρμογή ειδικού υδραυλικού κονιοδέματος με τριμμένο κεραμίδι (κουρασάνι) και σπανιότερα με επικάλυψη από κεραμίδια. Οι εξωτερικές όψεις ήταν συχνά επιχρισμένες με λεπτή στρώση από λεπτόκοκκο κουρασάνι για προστασία του πωρόλιθου από τη μεγάλη ατμοσφαιρική υγρασία, ενώ στις εσωτερικές όψεις εφαρμόζονταν ασβεστοκονιάματα με χρήση συχνά «πορσελάνης» (ηφαιστειακής υδραυλικής κονίας υψηλής ποιότητας), που συνήθως έφεραν τοιχογραφικό διάκοσμο. Διαπιστώνεται μεγάλη ποικιλία επιστρώσεων δαπέδων από χυτό κουρασάνι, μαρμαρόπλακες, πωρόπλακες και σπανιότερα από κεραμικά πλακίδια, ενώ επικρατεί κυρίως το βοτσαλωτό δάπεδο («χοχλακωτό»). Τα κουφώματα ήταν ξύλινα ενώ στις γοθτικές εκκλησίες τεκμηριώνεται η χρήση έγχρωμων υαλοστασίων⁶⁸ στα πρότυπα των δυτικών.

Η καθιέρωση κατά τα τελευταία χρόνια της ιπποκρατίας στοιχείων δυτικής και πιο συγκεκριμένα υστερογοθτικής αρχιτεκτονικής στις βυζαντινές εκκλησίες της Ρόδου, όπως οξυκόρυφοι θόλοι, πρόνοιαι και προστώα καλυμμένα με νευρωτά σταυροθόλια, θυρώματα με υπέρθυρα οριζόντια πρέκια ή χαμηλωμένα τόξα και με τοξωτές ή οξυκόρυφες υπέρθυρες κόγχες με σύνθετες διατομές, προεξέχοντα πλαίσια και γείσα, διακοσμημένα με φουρούσια, ροδίτικους πλοχμούς⁶⁹ (Εικ. 11) και κληματίδες είτε παράθυρα και φεγγίτες με τριφυλλόσχημη γοθτικού τύπου διακόσμηση στο τύμπανο⁷⁰, τεκμηριώνουν την εφαρμογή ενός τοπικού ροδίτι-

⁶⁷ Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 196-217, όπου αναφέρεται αναλυτικά και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁸ Ο Rottiers, ό.π. (υποσημ. 42), πίν. XXXVII παρουσίασε vitraux της Παναγίας του Κάστρου και του Αγίου Ιωάννη του Κολλάκιου. Ανάλογα υαλοστάσια τεκμηριώνονται από την έρευνα και στην Παναγιά του Μπούργκου, βλ. Ντέλλας, «Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες της Ρόδου», ό.π. (υποσημ. 3), 392.

⁶⁹ Για την προέλευση του ροδίτικου δίκλωνου πλοχμού από χαλαρά συμπλεκόμενα σχοινιά, από την αρχαιότητα μέχρι και τη βυζαντινή εποχή, βλ. Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 129-156. Η Κόλλιας, «Η «σχολή» των λιθοξόνων-μαστόρων της Ρόδου την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Γλυπτική και λιθοξοική* (υποσημ. 2), 247-249.

⁷⁰ Όπως το δυτικό παράθυρο της Αγίας Τριάδας-Ντολαπλί. Η νότια τοξωτή θύρα με τριφυλλόσχημη ανάγλυφη διακόσμηση στην εκκλησία του Αγίου Στεφάνου (Μόντε Σμιθ) είναι πιθανώς μετατροπή ιπποτικού παραθύρου, Rottiers, ό.π. (υποσημ. 42), πίν. LI.

κου στυλ με τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε κατά το β' μισό του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα⁷¹, ανάλογα με τις αρχιτεκτονικές διακοσμήσεις της αστικών κτιρίων⁷².

Η επιρροή της δυτικής αρχιτεκτονικής στην εκκλησιαστική παρατηρείται και στην Κρήτη, όπου βενετσιάνικα υστερογοτθικά μορφολογικά στοιχεία υιοθετούνται και στις ορθόδοξες εκκλησίες του 14ου και του 15ου αιώνα. Οξυκόρυφα θυρώματα και ορθογώνιες θύρες με οξυκόρυφες κόγχες, σύνθετες διατομές και ανάγλυφη διακόσμηση, και παράθυρα οξυκόρυφα ή με τριφυλλόσημη άνω απόληξη δημιουργούν ένα ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό τοπικό ιδίωμα στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική⁷³. Ανάλογη επιρροή της υστερογοτθικής αρχιτεκτονικής στις ορθόδοξες εκκλησίες, που περιορίζεται μόνο σε μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία εμφανίζεται την ίδια περίοδο⁷⁴, εκτός από την Κρήτη, και στον Μυστρά, ιδιαίτερα στην Παντάνασσα. Η επιρροή της γοτθικής αρχιτεκτονικής εμφανίζεται σε ορθόδοξες εκκλησίες, που χαρακτηρίζονται ως φραγκοβυζαντινές, στις λατινοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδας, όπως η Πελοπόννησος, η Εύβοια, η Αθήνα και η Κρήτη ήδη από το 13ο αιώνα⁷⁵. Η Η. Grossman χαρακτηρίζει την αρχιτεκτονική μιας ομάδας εκκλησιών της Πελοποννήσου με δυτικά και βυζαντινά χαρακτηριστικά «Moreote style». Γοτθικές εκκλησίες με χρήση βυζαντινής τεχνολογίας, όπως του Ζάρακα στη Στυμφαλία του κινστερκιανού τάγματος, είτε βυζαντινές με χρήση γοτθικών μορφολογικών και διακοσμητικών στοιχείων, όπως η Παναγία η Ραχιώτισσα στον Φλιούντα, διαμορφώνουν μια αρχιτεκτονική ενότητα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του στυλ⁷⁶.

Η συνύπαρξη πολλές φορές γοτθικών και βυζαντινών

Εικ. 10. Βορειοανατολικό προσώο μονής Αγίων Αυγουστίνου και Νικολάου.

Εικ. 11. Μονή Αγίων Αυγουστίνου και Νικολάου. Ροδίτικοι πλοχομοί στην ανατολική αυλόπορτα.

⁷¹ Ντέλλας, «Μορφολογικά στοιχεία», 196-217.

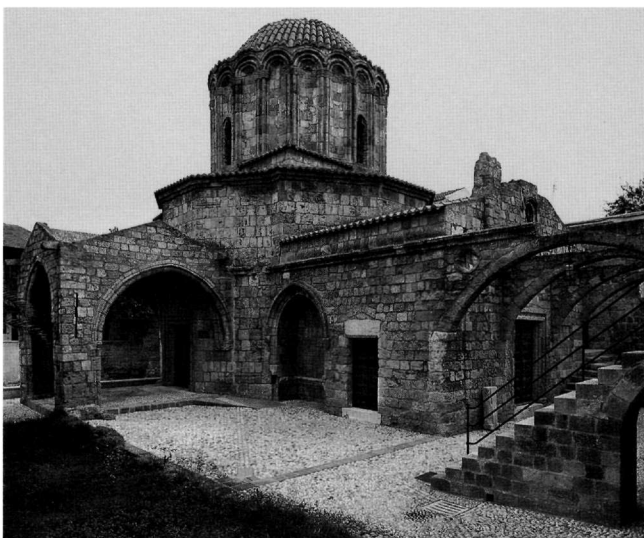
⁷² Gabriel, *Architecture civile et religieuse*, 1-128.

⁷³ Gerola, ό.π. (υποσημ. 63). Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 65), 231-234. Μ. Μπορμπουδάκης, «Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης (τέλος 14ου-μέσα 15ου αιώνα)», *Γλυπτική και λιθοξοική* (υποσημ. 2), 60-89.

⁷⁴ Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 65), 196, 219, 226-231

⁷⁵ Ό.π., 167-175.

⁷⁶ Η. Grossman, *Building Identity: Architecture as Evidence of Cultural Interaction between Latins and Byzantines in Medieval Greece*, University of Pennsylvania 2004 (διδακτ. διατριβή), vii. Οι εκκλησίες αυτές είναι του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Γεωργίου στην Αίπεια, της Αγίας Σοφίας στην Ανδραβίδα, του Αγίου Γεωργίου στην Ανδρούσα, της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Ανήλιο, της Βλαχέρνας στην Κυλλήνη, της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη, της

Εικ. 12. Άγιος Γεώργιος-Χουρμαλί.

στοιχείων στη Ρόδο προκαλεί σύγχυση για το αν πρόκειται για ορθόδοξες ή καθολικές εκκλησίες, όπως είναι

οι περιπτώσεις του καθολικού της μονής των Αγίων Αυγουστίνου και Νικολάου (Εικ. 4α και 10) ή του ναού των Αγίων Θεοδώρων (Εικ. 7α). Το φαινόμενο βέβαια αυτό παρουσιάζεται και στον κοινωνικό ιστό, όπως το παράδειγμα του Δραγονίνου ή Δραγονέτου Κλαβέλλη⁷⁷, που παρουσιάζεται άλλοτε ως καθολικός και άλλοτε ως ορθόδοξος, ή των ελλήνων κτητόρων Ανδρέα και Γεωργίου πιθανώς Μ(άστορα) ή Μ(αΐστορα) της εκκλησίας του Αγίου Σπυριδώνα, που έχουν οικόσημο αντίστοιχο με των δυτικών ευγενών⁷⁸.

Ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και στη ζωγραφική –στις τοιχογραφίες κυρίως–, την ίδια περίοδο στη Ρόδο όπου, εκτός από την παλαιολόγεια και τη δυτική, εμφανίζεται και ανθεί ένα τοπικό εκλεκτικό στυλ, που συνδυάζει τη βυζαντινή παράδοση με λατινικές επιρροές⁷⁹. Η αρχιτεκτονική αυτή παράδοση της Ρόδου μέλλει να συνεχιστεί και να εξελιχθεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και να οδηγήσει στην αναβίωση των γοθθικών μονόχωρων και τρικλιτών σταυροθολιακών εκκλησιών στα Δωδεκάνησα και τα παράλια της Μικράς Ασίας μετά τα μέσα του 18ου μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Παναγίας (Notre Dame) και του Αγίου Νικολάου στην Ίσοβα, της Βασιλικής στην Κυλλήνη, της Παναγίας στον Μέρμπακα, του καθολικού της Φανερωμένης στο Παλαιομονάστηρο, της Παναγίας της Ραχιώτισσας στον Φλιούντα και του κινστερκιανού μοναστηριού στον Ζάρακα της Στυμφαλίας. Ειδικότερα ο Δ. Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη», ΔΧΑΕ ΚΔ' (2003), 76, αναφέρει ότι «Η ισχνή παρουσία δυτικότερων στοιχείων (στην Παναγία τη Καθολική στη Γαστούνη), όπως και σε μια σειρά ναών στη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα, περιορίζεται στα όρια της τάσεως για μορφική ποικιλία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής».

⁷⁷ Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα* (υποσημ. 14), 81-83.

⁷⁸ Κόλλιας, *Η μνημειακή εκλεκτική ζωγραφική στη Ρόδο* (υποσημ. 9), 12-13. Ο ίδιος, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα* (υποσημ. 38).

⁷⁹ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 8), 109-142. Ο ίδιος, *Η μνημειακή εκλε-*

κτική ζωγραφική (υποσημ. 9), Papavassiliou -Archontopoulos, ό.π. (υποσημ. 2), 323-329, Αρχοντόπουλος - Κατσιώτη, ό.π. (υποσημ. 7), 454-466. Στην παλαιολόγεια τεχνοτροπία ανήκουν οι τοιχογραφίες της Αγίας Αικατερίνης-Ιλκ Μιχράμπ, του 14ου και 15ου αιώνα, της αταύτιστης εκκλησίας της οδού Πυθαγόρα, των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, του Αγίου Φανουρίου, του α' μισού του 13ου και 14ου αιώνα, της Αγίας Μαρίνας, του Αγίου Αρτεμίου, του Αγίου Μάρκου και του Αγίου Ιωάννη, του 15ου αιώνα. Κατά τη δυτική τεχνοτροπία (σχολή της Σιένας) είναι ζωγραφισμένη η αγία Λουκία στην Παναγία του Κάστρου, του 14ου αιώνα, καθώς και οι τοιχογραφίες στον Άγιο Γεώργιο των τειχών και στην Αγία Τριάδα της οδού Ιπποτών. Με τοπικό εκλεκτικό στυλ είναι ζωγραφισμένη η εικόνα της Παναγίας με το θείο Βρέφος στην Παναγιά του Κάστρου και οι τοιχογραφίες της Αγίας Τριάδας ή Ντολαπλί Μεντζίντ, του Αγίου Νικολάου στο μοναστήρι των Αγίων Αυγουστίνου και Νικολάου, και του Αγίου Σπυριδώνα.

Yorgos Dellas

THE TYPOLOGY OF RHODIAN CHURCHES DURING THE HOSPITALLER PERIOD (1309-1522)

The multiethnic and religious composition of the society of the Rhodes town in the Hospitaller period also found expression in the ecclesiastical architecture. The formation of a Late Gothic, later Renaissance, idiom in Rhodian architecture with evident Western influences, in which local materials and traditional Byzantine techniques were used, has yielded some outstanding monuments of this period. The application of the most common Byzantine church types can be widely observed (Fig. 1):

- The three-aisled cross-in-square church with dome, as in the original phase of the Panayia tou Kastrou (Figs 2α and 9) and the Archangel Michael (Demirli Camii) (Fig. 2β).
- The aisleless cross-in-square church with dome, as in the original phase of Ayios Spyridon. This has hitherto been considered a three-aisled church, but careful observation and study of its architectural phases reveals that it was originally an aisleless, cross-in-square domed basilica of the 13th century, which underwent later modifications that gave it the form of a three-aisled cross-in-square domed church at the end of the Hospitaller period (Fig. 3α).
- The aisleless barrel-vaulted church, such as Ayios Dimitrios of Piossasco, the church of Ayia Kyriaki, the unidentified church in Kisthiniou Street, the Archangel Michael (Fig. 3β), Ayios Athanasios, Ayia Marina, Ayios Ioannis Prodromos, Ayios Georgios 'ton teichon', the church half incorporated into the fortification wall in the Auvergne section, and the ruined church between Ayia Kyriaki and the Ayioi Theodoroi. It is interesting that chapels were constantly being added to originally aisleless churches, converting them into two-aisled structures, such as the katholikon of the monastery of the Ayioi Augustine and Nikolaos in Omirou Street, which has been restored (Figs 4α, 10 and 11), or into three-aisled churches, such as Ayia Aikaterini (Ilk Mihrab) (Fig. 4β) and Ayioi Konstantinos and Eleni.
- The free-cross church with dome, such as Ayia Paraskevi (Fig. 5α), Ayios Artemios (Fig. 5β), Ayia Triada (Dolapli Camii), the parish church of Ayios Phanourios, the chapel of

the Armenopoulos family and the unidentified bombed church in Thiseos Street, next to the hostel of Ayia Aikaterini. To this same type belongs the restored church of Ayios Markos (Fig. 5γ), with the difference that this has a vault raised above the barrel vault instead of a dome, while the parish church of Ayios Panteleimon was originally barrel-vaulted and is now in the type of the free-cross church without a dome, after the addition of a south and north transept with low vaults.

- The use of the tetraconch church with a dome in Ayios Georgios (Chourmali Medrese) in Rhodes town is a special case in Greece (Figs 6 and 12).

The existence of pointed vaults of Gothic origins in the majority of churches with Byzantine typology attests to the direct influence of Western architecture and places their construction during the two centuries of Hospitaller rule in this area. The most important example of this coexistence is the impressive Byzantine cathedral of the Panayia tou Kastrou, in which the roofing of the central aisle has been converted into Gothic cross-vaults (Figs 2α and 9). The addition of open porches, too, usually roofed with ribbed cross-vaults, was adopted by the Orthodox population as early as the Hospitaller period and lends a particular grace to the Byzantine churches in the medieval town.

The most important examples of Western architecture are three-aisled Gothic basilicas, such as Ayios Ioannis tou Kollakiou (Fig. 8α) and the Panayia tou Bourgou (Fig. 8β). The nave of the first of these has a timber roof, while the transept and rectangular sanctuary apse were roofed with Gothic ribbed cross-vaults. The Panayia tou Bourgou was covered with Gothic cross-vaults and the three five-sided apses were roofed with radiating cupolas and ribs. A column and the underground crypt survive of the earlier church, above which the church of the Ayioi Apostoloi was later built. Aisleless churches roofed with a ribbed cross-vault and with a five-sided sanctuary apse covered with radiating ribbed cupolas, include the excavation of the 'Panayia tis Nikis'

(Fig. 7β) and the church of the Ayioi Apostoloi while the church of the Ayioi Theodoroi (Fig. 7α) has an apse that is three-sided externally, but covered with a semidome.

Unfortunately none of the large Gothic churches of Rhodes is today preserved intact, and can only be reconstructed through drawings. Despite the fact that the scale and archi-

tectural quality of these churches is greatly inferior to Western cathedrals, they exhibit several similarities with corresponding Gothic churches in the eastern Mediterranean, Cyprus, Crete, Ayia Sophia at Andravida in the Peloponnese, and Ayia Paraskevi in Chalkida.